

Dorovský, Ivan

Balkánské meziliterární centrismy

In: Dorovský, Ivan. *Balkán a Mediterán : literárně historické a teoretické studie*. 1. vyd. V Brně: Masarykova univerzita, 1997, pp. 43-61

ISBN 8021015322

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126237>

Access Date: 09. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BALKÁNSKÉ MEZILITERÁRNÍ CENTRISMY

1.

Ve svých výkladech o některých základních rysech balkánských meziliterárních centrismů budu vycházet především z geografického principu Balkánu jako oblasti, v níž se v průběhu historického vývoje zformovaly a vzájemně stýkaly geneticky příbuzné i geneticky odlišné etnosy se svými jazyky, kulturami, literaturami a dějinami.

Hranice Balkánského poloostrova byly v minulosti a jsou i dnes určovány různě. Někteří geografové v minulosti (např. Jovan Cvijić) a také mnozí dnešní odborníci ji vedou „od Terstu po východních úbočích Alp, přes Vídeň a dále po vnějších předhořích karpatského oblouku“.¹ Na východě pak k Balkánu zahrnují také Moldavsko a dokonce část Ukrajiny. Jejich tvrzení, že Kyjev má typicky balkánskou atmosféru ovšem nemohu akceptovat, pokud tím nemají na mysli fakt, že se tu odrážejí četné prvky byzantské architektury, kultury a ikonografie.

Balkánský poloostrov se v minulosti nazýval různě. V antice byl znám jako Haimos (Aimos, latinsky Haemus) podle pohorí v severní Thrákii (2375 m), které tvořilo přirozenou hranici mezi územím kolonizovaným Řeky a oblastmi, na které působila římská kultura (Moesie, Dákie). Po definitivním obsazení Turky v 2. polovině 15. stol. se nejčastěji nazýval „evropským Tureckem“, ale také někdy Řeckým, Byzantským nebo Ilyrským poloostrovem. Název Balkán údajně použil v odborné literatuře poprvé roku 1809 německý geograf A. Zenué.

Mnozí západoevropsští historikové, geografové a politici v minulosti i dnes nedovedli pochopit „podobu, charakter a psychiku“ Balkánu. Nejnověji např. britský zástupce v Evropském parlamentu sir Dudley Smith na jaře 1996 prohlásil, že Balkán není trvalý zeměpisný a geopolitický prostor, nýbrž pouze sociokulturní oblast, do níž lze kdykoli vstoupit a také kdykoli vystoupit. Podobným historikům a politikům unikala a uniká jedna velmi podstatná skutečnost: příslušnost k určitému meziliterárnímu a obecně kulturnímu společenství. Jestliže nám např. Dubrovnik, který je přibližně na stejné zeměpisné šířce jako Stará planina (Balkán) v Bulharsku, nepřipomíná Balkán, pak je to mj. proto, že patřil v minulosti k různým meziliterárním centrismům, o nichž pojednáme dále.

Domnívám se, že Balkánský poloostrov tvoří jediný organismus, mnohostranný celek od dob antiky, množinu biotopů pro jednotlivé národy, které jej

1 Komárek, S.: *Povaha Orientu*, Tvar 7, 1993, s. 7. T ý ž: *K povaze Balkánu*, Tvar 52, 1994, s. 8.

osídlují a mají svou tisíciletou historii. Je proto zřejmé, že bychom měli objektivně a vědeckými metodami „zkoumat a odhalovat“ jeho realitu a jeho kulturní a literární hodnoty. „*Dějiny jednotlivých balkánských národů, veškerý jejich osud je spjat s Balkánem jako nedělitelným celkem*“.²

Balkánský poloostrov byl téměř devět století součástí mnohem rozsáhlejšího byzantského meziliterárního centrismu, jehož řecká tradice je jak mediteránní, tak i kontinentální.³ Nedílnou součástí Balkánu i balkánských meziliterárních centrismů jsou také řecké pobřeží a ostrovy Kyklád (mj. Andros, Paros, Mélos) a Sporád (např. Rhodos, Karpathos, Samos aj.) v Egejském, Ionském (Kerkyra=Korfu, Lefkada, Ithaka, Kefallenia, Zakynthos) a Středozemním moři (Kréta, Kypr), stejně jako četné ostrovy a pobřeží Jadranu (Hvar, Terst, Fiume, Ragusa, Cattaro aj.), pobřeží Černého moře a mnohonárodnostní Istanbul. Hlavní centrum byzantské a později osmanské říše (Konstantinopol, Cařihrad, Istanbul) i západní, východní a jižní pobřeží tvořily „*tykadla*“, která zprostředkovávala styk s ostatním světem.

Větší či menší část vnitrozemí Balkánu tvořilo tzv. týlové (záhorské) území (o tom viz dále) nejen byzantského a mediteránního meziliterárního a obecně kulturního společenství.

Mluvíme-li o balkánských meziliterárních centristech, máme tím přirozeně na mysli především: 1. meziliterární centristy balkánských slovanských literatur, 2. byzantsko-slovanské meziliterární centristy (včetně dalmatsko-byzantského) a 3. slovansko-románské (dalmatsko-italské) centristy. Nejednou bylo jádrem meziliterárního centrismu město-stát, které bylo střediskem, v němž probíhaly intenzivní literární a kulturní procesy, jejichž výsledky se paprskovitě dostávaly do dalších částí zeměpisně vymezeného území, do tzv. periferie. Je zcela pochopitelné, že si v průběhu historického vývoje centra a periferie měnily své úlohy.

Jednou z četných zvláštností balkánského (slovanského i neslovanského) literárního vývoje je mj. to, že vznikala různá centra balkánského meziliterárního společenství buď na „*pomezí*“ s jinými geografickými regiony nebo dokonce mimo vymezené území Balkánského poloostrova. Tato centra buď tvořila sama zvláštní meziliterární centrismus, nebo byla součástí jiných meziliterárních centrismů. Tak tomu bylo např. nejen s mnohonárodnostním Istanbulem, nýbrž mj. také s Oděsou, Budínem a Terstem, s Bukureští, Brailou aj. Tato a mnoha jiná města podle některých badatelů tvořila dokonce „*celobalkánská hospodářská, politická a kulturní centra*“ např. v uplynulých dvou stoletích.⁴ Tvořila základnu

2 *Knjiga o Balkanu I, II*, Beograd 1936, 1937. Viz též Dorovský, I.: *Balkanistika a slavistika*. In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca IV*, Brno 1995, s. 3–11.

3 Dorovský, I.: *Balkánské meziliterární společenství*, Brno 1993, s. 3–16.

4 Dorovský, I.: *K některým obecným a zvláštním rysům balkánského literárního společenství*, Československá slavistika, Praha 1988, s. 93–101.

i prostředníka kulturní komunikace balkánských slovanských i neslovanských národů. Tato komunikace byla buď *vzájemně balkánská*, „*balkánsko–evropská*“ nebo dokonce „*orientálně evropská*“.

Na Balkánském poloostrově vznikaly v průběhu vývoje četné meziliterární a obecně kulturní centrismy, které bychom mohli rozdělit do dvou základních typů: první typ tvoří literární centrismy s převahou slovanských jazykových (kulturních, literárních, ba i civilizačních) prvků, v druhém typu převažují zase prvky neslovanské. Jde tedy o centra polylingvní, multikulturní a multiliterární. K centrům, v nichž probíhaly literární procesy (vznikala umělecká, odborná, překladová aj. díla) s převahou slovanských prvků patří např. Bělehrad, Nový Sad, Sremski Karlovci, Zemun aj. Převládala v nich „*atmosféra zvláštní duchovnosti*“ a rozvíjely se v nich kulturní styky jak vzájemně, tak také s centry jazykově smíšenými nebo zcela neslovanskými.

Neslovansko–slovanské literární procesy v rámci balkánských meziliterárních centrismů probíhaly např. v Moschopoli (Voskopoje), Jassech, Vídni, v Braile, Brašově, v Ioannině, Smyrně aj. Přitom bychom s jistou nadsázkou mohli říci, že všechna uvedená a četná další centra, ať už na území Balkánu nebo mimo něj, měla převážně balkánský kulturní charakter.

Tento „*nedělitelný celek*“ se projevoval v mnoha společných rysech v duchovní a hmotné kultuře, ve způsobu života, života v rodině, v geneticky příbuzných i odlišných jazycích, v obyčejích, lidových tradicích, v literárním procesu, ve výtvarných a hudebních projevech, v architektuře, ve vzájemném působení, obohacování, popírání i proplétání a prolínání, ve vzájemném hledání analogií, v napodobení, mimězi „*dokonalejších tvůrců i vyspělejších národů a kultur*“, v antropogeografii, geopolitice, v umění i v právu.

Žádný balkánský národ a žádnou balkánskou národnost a etnickou skupinu a jejich literaturu a kulturu v úplnosti nepochopíme, budeme–li jej studovat izolovaně, bez přihlídnutí k celobalkánskému i mediteránnímu okolí. Protože Balkánský poloostrov tvoří nejen zvláštní geografický, nýbrž také historický a kulturní celek. A je také hranicí mj. mezi byzantským a latinským světem (v rámci tzv. východních mediteránních meziliterárních centrismů), mezi katolicismem a pravoslávím, mezi křesťanstvím a islámem. Právě na Balkáně došlo k značnému křížení asijské, antické, byzantské, mediteránní a ostatní evropské kultury a ideologie. Zde vznikly četné nové prvky, které jsou vlastní pouze nebo především tomuto obecně kulturnímu společenství.

Mezinárodní konference na téma *Balkán, Mediterán a evropská kulturní spolupráce* (14.–16. října 1994 v Sofii) jasně naznačila aktuálnost problematiky, o níž zde pojednáváme, neboť šlo o dialog o balkánských literaturách v evropském kontextu. Na první pohled se možná zdá, že snad jde o pseudoprobém. Není však tomu tak, neboť národy Balkánu mají mnoho společného mj. v sociální a kulturní komunikaci, která do jisté míry trvá dodnes i přesto, že došlo dávno k osamostatnění všech národů a národností Balkánského poloostrova. Bez

Odyssey a Iliady si těžko můžeme představit např. Vergiliův epos Aeneis, Dantovu Božskou komedii nebo Joyceův román *Odysseus* (1922, *Ulysses*).

Vezměme např. fakt, že všestranné dílo soluňských bratří Konstantina–Cyrila a Metoděje ukázalo cestu kulturního rozvoje přinejmenším všem Slovanům a že v průběhu téměř více než jednoho tisíciletí tvoří součást evropské civilizace. Cyrilometodějská a církevněslovanská vzdělanost navázaly především na byzantskou (nikoli však pouze na ni, jak se domníval Frank Wollman) „*varietu celistvé mediteránní kultury*“. Cyrilometodějské tradice (osvětové, náboženské a obecně kulturní), které mají všeslovanský charakter, jsou nedílnou součástí balkánského meziliterárního centrismu uvedeného období. Byzantská mediteránní kultura, jak jsme již ukázali na jiném místě, byla na přelomu 11. a 12. století součástí jednoho z několika mediteránních meziliterárních centrismů. Na jejich periferiích (areálech) se rozvíjely balkánské slovanské literatury.

Jak slovanské, tak i neslovanské balkánské literatury církevněslovanského období zpracovávají např. některé společné biblické motivy. Rovněž u všech balkánských literatur jsou řecké apokryfy v překladech do slovanských jazyků, do albánštiny a rumunštiny. Některé knihy, převzaté jen alexandrijským judaismem, se totiž dochovaly pouze v řečtině. A ty jsou někdy označovány jako apokryfní. Patřily k nim např. třetí a čtvrtá část knih Makabejských a Žalmy Šalomounovy, jež se staly zdrojem námětů pro mnohé literární tvůrce Balkánu.

Balkánské meziliterární centrismy ostatně charakterizuje rovněž celá rozsáhlá apokryfní literatura, jež se pojí ke Starému a Novému zákonu, která však nebyla pojata do kánonu Písem. A spojuje je s Byzancí, odkud se dostal seznam zakázaných knih do Bulharska v první polovině 10. století. Převážná část balkánských apokryfů jsou překlady byzantských originálů. A ve všech písemnictvích balkánských národů se tematicky dělí na starozákonní a novozákonní, na díla eschatologická (o konci světa) a věštecké knihy a na apokryfní životy svatých.

Apokryfní literatura se na Balkáně šířila a byla spjata s bogomilstvím, které navazovalo od 10. století na dualistické a značně asketické učení paulikiánů, jež se na Balkán dostalo z Malé Asie. Toto heretické hnutí se v následujících stoletích pak rozšířilo do Bosny (kde se udrželo do 15. stol. dokonce jako oficiální církev), do Francie, Porýní a do Itálie.

Již dříve jsem poznamenal, že apokryfní literatura „*jako necírkevní, nekanonická zábavně poučná literatura působila např. nejen na bogomilské učení, nýbrž v průběhu staletí buď přímo nebo nepřímo také na vývoj srbské, bulharské, makedonské i ruské literatury, měla vztah k výtvarnému umění a nejvýrazněji obohatila lidově slovesnou tvorbu*“.

Balkánské apokryfy ovlivnily některá umělecká díla západoevropských literatur. V Dantově Pekle a v Miltonově Ztraceném ráji jsou zjevné motivické, textové i námětové prvky apokryfů Chození Bohorodičky po mukách a Zjevení apoštola Pavla.

Je zřejmé, že Balkán je sice součástí Evropy, tvoří však přece jen zvláštní meziliterární a obecně kulturní centrismus. V každé balkánské národní kultuře a literatuře lze přitom najít mediteránní prvky, které jsou stejné, přece však jedinečné. Tvoří je nejen zvláštnosti jednotlivých národních literatur a kultur, nýbrž také mediteránní chápání světa, mediteránní duch a způsob myšlení i četné společné tradice, které se odrazily v jejich literatuře, umění a kultuře. K jejich klasifikaci a hodnocení však nemůžeme přistupovat evropocentricky.

2.

Z literatur jižních Slovanů má nejvíce mediteránních prvků dalmatsko-dubrovnická literatura. Ve 14.–17. století tvořila zvláštní meziliterární centrismy, o jejichž hlavních rysech se zmíním v dalším výkladu. Na ostrově Hvaru (Faros) byl kult divadla. Zde bylo první lidové divadlo v Evropě. Zde se podobně jako v Byzanci nebo v Itálii nejdéle hrála v charvátském nářečí středověká mystéria, náboženská divadelní představení. Ostrov Hvar byl totiž jednou na periferii byznatsko-slovanského, podruhé slovansko-italského meziliterárního centrismu. Tato představení neměla velké estetické hodnoty, jsou spíše kulturně historickým a literárním dokumentem. Možná přispěla k literární a dramatické výchově diváků i prvních dramatiků, k nimž nesporně patří hvarský rodák Hani-bal Lucić (asi 1485–1553), jenž se lyrickoepickou skladbou *Zajatkyňe* (1556, Robinja) poprvé v charvátském písemnictví pokusil o renesanční drama světského obsahu. Jistě není náhoda, že bylo na ostrově již v 17. stol. postaveno stále divadlo, které se po různých úpravách dochovalo dodnes.

V hvarském centru slovansko-italského meziliterárního centrismu tvořil Lucićův současník, trilingvista Petar Hektorović (1487–1572), který v mládí psal verše v latině, italštině a v charvátském nářečí. Italská renesanční literatura té doby vytvořila po vzoru klasické římské idyly zvláštní druh zvaný ecloga pescatoria. A jestliže psal takové eklogy jeho italský kolega z Padovy Luigi Cornaro, inspirovalo italsko-slovanské prostředí také téměř sedmdesátiletého Hektoroviće k napsání knihy *Rybaření a rybářské rozhovory* (1556, tiskem 1568, Ribanje i ribarsko prigovaranje), veršovaného deníku o třídenním putování po moři s dvojicí prostých rybářů Paskojem Debeljim a Nikolou Zetem, jednoho z nejoriginálnějších děl staré charvátské literatury.

Petar Hektorović psal o hvarské krajině a o rybářích, kteří zpívali tzv. *bugarštice*⁵, lidové písně o králevici Markovi a jeho bratru Andrijašovi, samostat-

5 Tak nazývají oba rybáři písně, které zpívají „srbským způsobem“. Jsou to lidové písně s veršem o 15–16 slabikách a s césurou po sedmé nebo osmé slabice. Zpívaly se všemi balkánskými Slovany, zejména však v Dalmácii a Sremu. Především. Původ jejich označení však není dodnes dostatečně vysvětlen. Bulhaři tvrdí, že jsou bulharského původu. Jiní badatelé se naopak domnívají, že písně nemají nic společného ani s bulharštinou, ani s bulharskými písněmi, že jde patrně o záměnu

nou píseň o Andrijašovi, dále o vojvodovi Radosavovi a lidovou píseň *A volá dívka* (I kliče devojka). Básník byl unesen jejich krásou. Proto si zapsal nejen slova, nýbrž i melodii. V 17. a 18. století se ovšem Hvar dostal na periferii tohoto dalmatsko–benátského meziliterárního společenství. Hvarské kulturní centrum však odhalilo následujícím pokolením, která pokračovala v prosazování myšlenky kulturní jednoty, mj. krásu lidového jazyka.

Dalmatsko–italský (benátsko–dubrovnický) meziliterární centrismus se chápal jak geograficky, tak také národnostně a jazykově mnohem volněji. Vznikala literatura v několika jazycích, v rámci administrativního rozdělení mohli tvůrci studovat, přednášet, psát a vydávat svá díla tam, kde pro to byly podmínky. Kromě snad určitého génia loci je třeba vyzvedávat především tvorbu v několika jazycích.

Charvátské kulturní dědictví se totiž až do minulého století odráželo výrazně v latinsky (počínaje od poloviny 14.stol.), italsky, německy nebo dokonce maďarsky a čakavsky (částečně též kajkavsky) psaném písemnictví. Příznačným rysem tohoto mediteránního meziliterárního centrismu je, že z latiny do italštiny a do charvátských nářečí překládali stejně lidé z Itálie, jako z četných dalmatských měst, v nichž se rozvíjela literatura a kultura: Dubrovnik, Zadar, Split, Trogir aj. Dokonce převážná část tzv. hlaholské (glagolášské) literatury je psána archaickou čakavštinou s příměsí církevněslovanského liturgického jazyka.

Jestliže např. jazyk první charvátské tištěné knihy hlaholským písmem *Misál podle zákona římského dvora* (1483, Misál po zakonu rimskoga dvora) představoval charvátskou redakci církevněslovanského jazyka, pak už jazyk další knížky *Zpověď obecná* (1496, Spovid općena) je čakavské nářečí, přesněji senjská čakavština. Je to překlad tehdy velmi populárního teologického díla italského františkánského duchovního Michela **Carcana** *Confessionale generale*.⁶ Přeložil je senjský šlechtic a později (od roku 1051) biskup Jakov **Blažiolović**. Jde o první knihu tištěnou v čakavštině a psanou hlaholicí. Uvedení tohoto nejstaršího slovanského písma do tisku v 15. století je významné jak pro charvátskou, tak také pro evropskou kulturu. Překladatel J. Blažiolović znal dobře jak svou

souhlásek **b** a **v**. Romanské obyvatelstvo v přímořských městech nazývalo prý ty písně vulgarica. Linqua vulgarica byl jazyk lidový, venkovský, jako protiklad jazyka latinského. Panuje rovněž domněnka, že název písní pochází od slovesa *bugariti*, která v některých oblastech označuje totéž, co sloveso *tugovati* = tesknit po někom nebo po něčem, oplakávat někoho, naříkat, lamentovat, lkát. Mnoho bugarštic skutečně opěvuje smutek, neštěstí a tragiku.

- 6 V četných charvátských i cizích pracích se mylně uvádí, že kniha byla přeložena z latiny. To proto, že na konci textu je poznámka významného senjského tiskaře Blaža **Baromiće**, že „*stumaču ju s knjig latinskih...Jakov Blažiolović*“. Jenže slovo *latinský* znamenalo *italský*. Setkáváme se s takovým významem slova u starých charvátských autorů, např. u Marka Maruliće.

čakavštinu, tak také italštinu a církevní slovanštinu. Texty vydané senjskou hlalolskou tiskárnou svědčí o tom, že „spisovnou“ (psanou) čakavštinou byla tištěna díla neliturgická, kdežto díla liturgická byla tištěna charvátsko-církevněslovanským jazykem. To ostatně potvrzuje naši tézi, že Charváti (jako příslušníci mnoha jiných tehdejších evropských středověkých národních společenství) byli přinejmenším trilingvní: kromě církevněslovanského jazyka užívali ještě svého nářečí a samozřejmě latiny.

Hlaholské čakavské literární „*jadranské myšlení*“ (neliturgické texty i charvátské slovníky a dokonce latinsky psané gramatiky „*ilyrského jazyka*“ z konce 16. a ze 17. století obsahovaly však také četné prvky kajkavské i některé „*štokavismy*“) se ovšem ztotožnilo s myšlením Benátek a s opožděným rakouským Drang nach See.

Na rozdíl od dosavadních tvrzení, že se Dubrovník podřídil (podrobil) Benátkám, se domnívám, že zde můžeme mluvit o benátsko-dubrovnickém meziliterárním centrismu. Vyznačoval se zejména těmito společnými znaky: 1. přechodem od latiny k lidovému jazyku. Jazyková reforma benátského rodáka a jinak průměrného básníka Pietra **Bemba** (1470–1547), autora knihy *Próza v lidovém jazyce* (1530, *Prosa della volgar linqua*), která stanovila pravidla psaní (mluvnické normy) ve všech žánrech, překladech, úpravách a „*rétorikách*“, platila nejen pro italské, nýbrž také pro charvátské (dalmatské, dubrovnické) bilingvisty a trilingvisty, kteří působili v rámci meziliterárního centrismu na východním i západním pobřeží Jadranu. Psali latinsky, italsky a charvátskými nářečímí. Florentská *Akademie plev* (Academia della Crusca, založená roku 1582) si po dvě století podržela úlohu strážce čistoty italského jazyka a literatury. Na jiném místě tohoto svého výkladu se zmíním podrobněji o jazykové situaci tohoto centrismu. Zde pouze poznamenávám, že do Dalmácie pronikla dvě apeninská nářečí: benátské a toskánské. Druhé z nich bylo stejně jako v Itálii především jazykem škol, odborné a krásné literatury, neboť se vyznačovalo „*přesností, líbezností a prostotou*“.

Tato původně humanistická instituce zaměnila kult starověku povinnou „imitací“, (mimesis) napodobením tvorby Danta Alighieriho, Franceska Petrarky a Giovanniho Boccaccia. Jenže ve Florencii se tenkrát mluvilo (a psalo) toskánským nářečím (idiomem), nikoli směsí místních, sicilských a lombardských nářečních prvků. Směrodatné pro celou Itálii bylo toskánsství (la toscanità) uvedených autorů. Tzv. toskánský purismus (jehož horlivým zastáncem byl mj. Pietro **Bemba** a po něm Leonardo **Salviati**) Akademie plev kodifikovala slovníkem, který vydala roku 1612 v Benátkách (*Vocabolario degli Accademici della Crusca*). Slovník nepřipouštěl žádné neologismy, dialektismy a jazykové odchylky (což způsobilo např. značné nepřijemnosti mj. T. Tassovi).

V rámci meziliterárního centrismu a kulturního společenství bylo běžné, že italští tvůrci působili v Dubrovniku a v jiných dalmatských městech a naopak

zase charvátští básníci, vědci či filozofové rozvíjeli svou činnost v různých oblastech Itálie.

Stanovené normy imitace se bezprostředně odrazily nejen na západním, nýbrž také na východním pobřeží Jaderského moře. Jedině princip analogie (nápodoby) nám totiž podle mého názoru nejlépe pomůže pochopit vznik mluvníc a slovníků v Dalmácii. V Benátkách vydal Faust Vrančić (Verantius) první samostatně tištěný charvátský *Slovník pěti nejušlechtilejších evropských jazyků latinského, italského, německého, charvátského a maďarského* (1595, Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae), k němuž později přidal český benediktín Petr Lode-recker ještě češtinu a polštinu a vydal roku 1605.

Bartol Kašić z ostrova Pag je autorem první charvátské tištěné gramatiky *Základy ilyrského jazyka ve dvou svazcích* (Institutionum linque illyricae, libri duo (Řím 1604), Ivan Belostenec (1594–1675) napsal svůj velký encyklopedický latinsko-charvátský slovník *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium* (vyšel až 1740), v němž se snaží sjednotit kajkavské, štokavské a čakavské nářečí.

Kdybych chtěl parafrázovat slova T. S. Eliota, pak literární historik, stejně jako literární kritik, který by se zabýval pouze literaturou, měl by nám málo co říci. Protože by jeho „literatura“ byla pouhopouhou abstrakcí. Proto si můžeme položit otázku, zda mistr Radovan (13.stol.), který vytesal portál v Trogiru, „otec charvátské literatury“, humanista, renesanční myslitel a jeden ze zakladatelů charvátské poezie Marko Marulić (Marcus Marulus, 1450–1524), překladatel Juraj Dalmatin (1547–1589), protestantský teolog a církevní historik Matija Vlačić (Mathias Flacius Illyricus, 1520–1575) a další dalmatští (charvátští) literáti, architekti, hudebníci, filozofové aj. tíhli více k Itálii nebo k slovanskému světu. A zda jižní Slované zachránili evropskou civilizaci před nájezdy Turecka, které bylo nakonec poraženo mj. také proto, že se nedostatečně orientovalo na moře. Myslím, že neobjektivnější bude naše tvrzení, že všichni ti a mnozí další autoři tvořili v rámci mediteránního meziliterárního a kulturního společenství. K nim patřil např. neolatinský charvátský prozaik a básník Juraj Šižgorić (Georgius Sisgoreus, kolem roku 1420–1509) ze Šibeniku, jenž vydal své *Tři knihy elegií a básní* (1477, Elegiarum et carminum libri tres) v Benátkách. Šižgorić se přátelil např. s italským profesorem ve Splitu (od roku 1459) a pozdějším rektorem dubrovnícké školy (1477–1480) Tideem Acciarinem (Tideus Acciarinus). U Tidea Acciarina se dostalo humanistického vzdělání mj. Ilijovi Crijevićovi (1463–1520, Aelius Lampridius Cerva nebo Cervinus), Karlu Pucićovi (1458–1522, Carolus Puteus) a nejlepšímu historiku Dalmácie období renesance Ludoviku Crijevići Tuberonu (1459–1527, Cerva nebo Cervarius Ludovicus Tubero), autoru *11 knih výkladu o událostech, které se staly za jeho doby v oné části Evropy, kterou obývají Uhři a Turci* (1603, Commentariorum de rebus, quae temporibus eius in ilia Europae parte, quam Pannonii et Turcae...incolunt,

gesta sunt...libri undecim). Ve svém *Výkladu o původu, mravech a skutcích Turků* (1590, *De Turcorum origine, moribus et rebus gestis commentarius*) snesl západní Evropě četné informace o Turcích. Dalmácie tvořila určitou „nárazníkovou zónu“ proti pronikání Turků dál do Evropy. Proto neudivuje, že se v pracích četných tvůrců dalmatské renesance objevila protiturecká tematika. Podle I. N. Goleniščeva–Kutuzova humanismus se rozvíjel v Dalmácii dříve, než v některých oblastech Itálie.⁷

3.

Na příkladu humanisty a renesančního myslitele Marka Marula – Maruliće bych chtěl ukázat, jak eklektické uplatnění (nebo vlastně neuplatnění) principu dvojdomosti vede dnes k ostrým sporům často obrozenského, nacionalistického a mimoliterárního charakteru.

Italský literární historik a překladatel (některými kolegy právem považovaný za dvojdomého autora) Giacomo Scotti uveřejnil v roce 1995 v rijeckém kulturním čtvrtletníku *La Battana* rozsáhlejší studii *Marco Marulo–Marulić sotto una diversa luce*.⁸ Scottiho text vyvolal ostrou reakci charvátského znalce Marulićova díla Mirka Tomasoviće.⁹ Ten hájí Marulićovu „charvátskost“, uvádí zájem o jeho dílo ve světě, přitom však zapomíná, že se např. na sympoziu na vatikánské univerzitě Gregoriana (1994) hovořilo o Marku Marulićovi jako o „laickém teologu a trilingvním charvátském spisovateli“ („laico teologo e scrittore croato trilingue“).

G. Scotti se ve své studii pokouší ukázat, že charvátský trilingvista Marko Marulić ovládal lépe latinu a italštinu, než „*lenqua schiava*“ (slovanský jazyk), jak nazval sám Marulić své splitské (mateřské) charvátské nářečí. To by se však charvátský literární historik neměl divit, když patrně dobře ví, že se Marulićovi dostalo důkladného humanistického vzdělání na padovské univerzitě.

Typický trilingvní autor Marko Marulić tvořil v rámci dalmatsko–italského (benátského) meziliterárního centrismu. Začal psát latinsky. Ostatně psát latinsky bylo snadnější, protože měl klasické vzory, kdežto charvátsky by musel

7 Goleniščev–Kutuzov, I. N.: *Italjanskoje vozrožděnije i slavjanskije literatury XV–XVI vekov*, Moskva 1963, s. 32.

8 Scotti, G.: *Marco Marulo–Marulić sotto una diversa luce*, La Battana, čís. 118, Rijeka 1995, s. 107–118. Pouze na okraj uvádím, že romansko–dalmatské jméno Marulić je odvozeno od pozdně římského osobního jména Marullus. Obdobně máme v Dubrovniku příjmení Vetran(ov)ić, z latinského adjektiva veteranus=starý. Z Hvaru je doloženo příjmení Gazarović, jež se odvozuje z italského příjmení Gazzari. To je z řeckého adjektiva katharós=čistý, starotoskánsky gássaro, jak nazývali patarény, sektu bogomilů.

9 Tomasović, M.: Marko Marulić ne može postati Marco Marulo, *Vjesnik*, příloha Danica, čís. 189, Záhřeb 27. ledna 1996, s. 22–23.

všechno vytvářet od začátku. Jeho četné latinsky psané náboženskodidaktické i prozaické a básnické texty byly určeny všem těm, kteří v rámci tohoto meziliterárního centrismu rozuměli latinsky. Byli mezi nimi přirozeně jak původem Charváti, tak také především Italové a příslušníci jiných středověkých národností. Jeho traktát *O uspořádání dobrého života po příkladu svatých* (1506, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*, česky už 1621 pod názvem *Cesta do nebe*) byl v 16. a 17. stol. vydáván italsky a německy v řadě evropských měst (Benátky, Paříž, Kolín nad Rýnem). Marulić mj. přeložil do latiny část Dukljanského letopisu (1167–1180) pod názvem *Skutky dalmatských a charvátských králů* (1512, *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*).

Latinsky psaná básnická tvorba té doby „*postupně působila na charvátskou poezii, zdokonalovala její tvary a rozvíjela její obrazy*“ (I. N. Goleniščev–Kutuzov). Také učený muž Marko Marulić si zřejmě uvědomil, že ne všichni lidé žijící v rámci kulturního společenství, v němž působí, rozumějí italsky nebo latinsky. Proto pro ně „*izradio sam jedno djelce u stihu na našem materinskom jeziku*“. Celý název tohoto „*dílka*“ zněl: *Knih Marka Marula ze Splitu*, v níž je obsažena *Historie svaté vdovy Judity ve verších charvátsky složena* (1501, tiskem 1521, Libar Marca Marula Splichianina v chom se usdarsi Istorija Sfete udovice Judit u uersich haruacchi slošena), v níž biblickým námětem o mladé vdově, která zachránila město Betúlii, chtěl u svých soukmenovců vzbudit naději, že Turci budou nakonec poraženi. Podobný záměr měla rovněž jeho další „*harvacki*“ (haruacchie) psaná díla, např. *Nářek města Jeruzaléma* (Tuženje grada Hierozulima) nebo *Modlitba proti Turkům* (Molitva suprotiva Turkom) aj. V Marulićově věnování v *Juditě* se mj. říká, „*aby ji rozuměli také oni, kteří nejsou znalí knih italských nebo latinských*“ („neka je budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti djačke“).

V Marulićově textu slovo „*latinsky*“ znamenalo italsky a slovo „*djačke*“ naopak latinsky. Poéma byla napsána splitským čakavským nářečím s příměsí štokavismů a raguseismů (slov užívaných v Dubrovniku). Je psána dvanáctislabičným veršem, který je dokonce blízký lidové slovesnosti.

Znamená to, že existovali charvátští čtenáři, jimž byl určen text. Na tomto příkladě se znovu ukazuje, jak primární úlohu nehraje ani místo narození autora (v tomto případě Split), ani jak se tvůrce podepisoval (v tomto případě věnování mj. zní: „*Počtovanomu u Isucharstu popu i parmanziru splizchkomu gospodinu don Dujmu Balistrilichiu chumu svomu Marco Marulich...*“), nýbrž funkce textu, o níž se zmiňují zejména v kapitole o dvojdomých tvůrcích. A není nic divného a zvláštního na tom, že v latinsky a italsky psaných textech Marko Marulić pokračoval v latinsko–italské tradici, zatímco charvátské texty psal „*podle vzoru našich začínjavců*“ („po običaju naših začínjavac“), tj. navazoval na počátky charvátské veršované tvorby včetně tzv. glagolášských textů. Giacomo Scotti i Mirko Tomasović vycházejí z odlišných pozic, ovšem oba z pozic nesprávných. Zatímco první by možná chtěl mluvit hlavně o dalmatsko–dubrovnické

literatuře jako o regionálním faktoru italské literatury a Marulićovy charvátsky psané verše téměř neregistruje nebo znevažuje, druhý z nich jako by přehlížel jeho trilingvismus a jeho práce psané italsky a latinsky. Tak např. o *Juditě* G. Scotti podle mého názoru nesprávně píše jako o „malé poémě“ („poemetta“), ačkoli má 4252 dvanáctislabičných veršů. Také Giuseppe Praga považoval italštinu za Marulićův „mateřský jazyk“ („linque materna“), v níž napsal svá nejlepší díla. Jiní italští odborníci (G. Dionisotti, Arturo Cronia) zdůrazňovali zejména to, že byl „dalmatským humanistou“, který byl vychován „italskou humanistickou kulturou“ a jeho charvátsky psané práce považovali za epizodické a bez uměleckých hodnot.

Je ovšem nesporné, že Marko Marulić patří jak do dějin charvátské (pět svazků jeho sebraných spisů tvoří charvátsky psané básnické, dramatické, prozaické texty, dialogy a překlady), tak také italské literatury. V roce 1995 objevil Darko Novaković v univerzitní knihovně v Glasgowě svazek 600 dosud neznámých veršů M. Maruliće, mezi nimiž jsou některé zvláště zdařilé milostné básně a epitafy o zvířatech. Přitom není sporu o tom, že Marulićovu italsky, latinsky i charvátsky psanou tvorbu bychom měli hodnotit v kontextu vývoje tehdejší italské literatury, která byla v té době nejrozvinutější a tvořila pojítko mezi antičným ideálem a vkusem nové renesanční doby. Prosazoval-li se proto princip, aby se psalo tak, jak psal např. Dante (v tzv. lidové italštině), pak nemůže být sporu o tom, že se tímto principem psát v „*lingua volgare*“ řídil také Marko Marulić. A jestliže psal sonety v italštině, pak má Scotti pravdu, že tyto „sonety patří k nejstarší italské poezii v Dalmácii“. To ovšem nechce připustit Mirko Tomasović, který neuznává (nebo o ní nejspíše neví) dvojdomost a bilerárnost tvůrců. Omdítá uznat dvojdomost (italsko–francouzskou) např. velké francouzské básniřce Louise Labbéové nebo španělskému renesančnímu básníku Garcilasu de la Vegovi (1503–1536), autoru krásných sonetů a eklog, které napsal italsky za svého působení na dvoře neapolského místokrále, ani italskému básníku a učenci Brunettu Latinimu (asi 1220–1294/5), který za svého sedmdiletého vyhnanství ve Francii napsal v jazyce „*d’oil*“ encyklopedii tehdejšího vědění pod názvem *Knih pokladů* (Livre du Trésor). Po návratu italským sedmislabičným veršem rozpracoval, avšak nedokončil náměty z *Knih pokladů* v knize *Malý poklad* (Il Tesoretto). Nebudeme-li přistupovat eklekticky, pak musíme každému bilingvistu nebo trilingvistu (to byl také Marko Marulić) přiznat, že částí svého díla patří do dějin dvou nebo tří národních literatur a nemusíme se tázat (jak to činí M. Tomasović), komu takový autor „národnostně patří“. Protože takto snadno můžeme rozpálit nacionalistické vášně a dostat se na „mimoliterární půdu“.

Již v předcházející kapitole jsme se zmínili, že italsko–charvátské kulturní společenství přineslo výsledky mj. také v oblasti renesančního a barokního divadla. Tak např. v komediích benátského autora a herce Andrey Calma, zvaného „*užas a div jevišt*“, *Il Travaglia*, *La Spagnolas a Rhodiāna* nacházíme

u některých postav vzory makaronské mluvy (**Udriga**, **udriga**= **udri ga**, **udri ga**, **bastunesi presto**, **Sia laudato**, **sfetti boxe**=sveti bože aj.). Také v jeho eklogách a básních o rybářích jsou některé „*schiaovonské*“, tj. slovanské a dalmatské prvky.

V předcházející kapitole jsme již uvedli, že komedie italského autora a herce Ludovica **Dolcea Il Capitano** (jde o variantu Plautovy veselohry **Chlubný voják**, která se stala jednou z předloh Shakespearova **Falstaffa**) se celá odehrává v Dubrovniku. Její autor počítal dokonce s účastí některých místních, tj. charvátských obyvatel. Vycházel patrně ze zásady *convivenza*, soužití mezi Schiavy a Latiny, tj. mezi Slovany a Italy, kterou prosazovali mj. Benátčané. Dalmatské umění a literatura 13.–16. stol. jsou syntézou dalmatské antické tradice, byzantských, slovanských (charvátských) a italských ikonografických, filozofických (aristotelovský přístup i platonismus) a středověkých divadelně scénických prvků.

Otázka bilingvismu (polylingvismu) a užívání lidového, hovorového jazyka mj. v polemice s představiteli osvícenství apod. tvoří další zvláštnost balkánského i mediteránního meziliterárního centrismu. Kromě toho v různých jazycích můžeme pozorovat užívání určitého typu **mediteránní koiné**. Můžeme dokonce vystopovat tzv. mediteránní slova slovanského, tureckého, perského, arabského, románského a řeckého původu, která se stala součástí lexiky všech nebo většiny mediteránních jazyků, z nichž mnohá přešla rovněž do slovní zásoby tzv. kontinentálních nebo týlových balkánských jazyků: charvátsky **rufijan** (svůdce, prostopášník, zhýralec), řecky **rufiános** (ženská **rufiána**), italsky **rufian**. Obdobně **putana**, **baul** (**baulo**), **džezva** (**dzezves**), **česma**, **sokak** (**sokaki**), **sofra**, **fumar** (**fumara**), **marinada** (**marinatos**) aj.¹⁰

Zajímavé jsou názvy větrů, které ve Středozemním moři vanou ze všech čtyř stran, podle nichž jsou nazvány. Názvy jsou italsko–řecko–slovanské: **jugo** fouká přirozeně z jihu, **bura** ze severu (řecky **boras** novořecky **voras**, latinsky **borealis**), **vardaris** (podle řeky Vardar v Makedonii), **meltemi** (duje ze severovýchodu Řecka od poloviny července do poloviny září), **levanat** (italsky **levante**, řecky **livas**) z východu a **pulenat** (ital. **ponente**, řec. **ponentes**) ze západu.¹¹

Na ostrově Hvaru nacházíme čtená řecká slova (např. řecky **machaira** je meč, charvátsky **mahir** je dlouhý nůž), která dokládají společný život Slovanů a Řeků na tomto ostrově. V textech dubrovnického renesančního básníka a dramatika Marina **Držiće** (1508–1567) zaznamenal charvátský jazykovědec Petar **Skok** slovo **navao**, genitiv **navla**, které označuje poplatek za lodní převoz nákladu. V dubrovnickém nářečí je toto slovo doloženo v jedné listině již z roku 1272 v podobě **navô**, genitiv **navla**. Řecké substantivum mužského rodu o **navlos** (v tzv. lidové řečtině též neutrum to **navlo**) znamená poplatek za lodní převoz osob nebo zboží. Výslovnost diftongu **au** jak v byzantské řečtině, tak také

10 Matvejević, P.: *Mediterranski brevijar*, Zagreb 1987, s. 19 n.

11 Tamtéž, s. 86.

v dubrovnickém slovanském nářečí zůstala, zatímco např. v moderní italštině přešel v **o** (**nolo** z původního **naulum**). Řecky psané verše Damjana Benešiče (1477–1539, Damianus Benessa) svědčí o tom, že mnozí dubrovničtí humanističtí tvůrci ovládali vedle latiny také řečtinu.

V předřímském období ostatně byla řečtina také jazykem Dalmácie, neboť tu byly od 4. stol. př. n. l. např. na ostrově Vis (Issos), Hvar (Faros), Korčula (Kerkyra), v Trogiru (Tragurium), Zadru (Jader) řecké osady. Není podstatné, zda šlo nebo nešlo o dorské nářečí a zda kolonisté byli pravděpodobně ze Sicílie. V dubrovnickém právu ostatně rovněž nacházíme některé grecismy, např. **prčija** (věno, výbava) je z řec. slova **proikiá** (čti prikjá), sloveso **pedepsati** (týrat, trápit, mučit, vychovávat, učit aj.) od řec. slovesa **paidevo** čti **pedevo**, aor. **paidepsa**, čti **pedepsa**).

Jak řečtina, tak později latina byly dokladem „*navrstvování*“, vytváření a za-
bydlování dalších komnat, komor a komůrek v obrovské stavbě mediteránní
kulury. Latina se v Dalmácii užívala běžně, o čemž svědčí mj. rovněž četné
dalmatismy, např. **nepotia** místo klasického latinského slova **neptis** = neteř.
Zatímco se u Albánců a Rumunů zachoval dalmatský tvar **nepotia**, Charváti si
v Dubrovniku zachovali tvar **nepuča** (spisovný tvar je **nečakinja**).

Od druhé poloviny 12. století se již na východním pobřeží Jadranu a na ostro-
vech mluvívalo o slovanském jazyce (*sclavica lingua*) a o slovanské zemi
(*Esclavonia*).

I přes postupnou slavizaci východního jaderského pobřeží a jeho ostrovů, be-
nátské a toskánské nářečí (která zde nahradila latinu) dlouho zůstávala jazykem
rodinné a veřejné komunikace a jazykem civilizace (škol, literatury). Ještě v 19.
stol. vytvořil dvojdomý charvátsko-italský nebo italsko-charvátský (v některých
lexikonech nesprávně uváděn pouze jako italský tvůrce) básník, literární histo-
rik, filozof a politik Nikola (Niccolò) Tommaseo (1802–1874) spolu s Bellinim
nejlepší sedmisvazkový *Slovník italského jazyka* (1858–1879, *Dizionario della
lingua italiana*).¹²

Je-li Středozemní moře „*mořem sousedství*“, pak je Jadran „*mořem blízkos-
ti*“. Přitom místní obyvatelé na ostrovech Jadranu a Středozemního moře i na
jejich pobřežích patřili více městu než národnímu celku. Město pro ně znamena-
lo i stát, i národ, který byl často totéž, co jazyk,¹³ a možná ještě něco navíc. Ty-

12 Jako ilustraci polylingvního prostředí uvádím informaci, kterou přinesl jeden list před sto lety. Sluha charvátské čítárny v Kastvě (v Istře) byl obžalován, že v souvislosti s obecními volbami šířil pomluvy. U soudu mu bylo udání přečteno německy, soudní jednání vedl soudce italsky, zatímco obviněný uměl pouze charvátsky. Viz *Vjesnik*, Zagreb 2. dubna 1996, s. 16.

13 Např. pop glagoláš Martinac napsal koncem 15. století po krbavské bitvě roku 1493 na přebalu jednoho breviáře mj. toto: „ *I obujamši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju nalegoše Turci na jezik hrvatski posilajući zastupí velike.* “

pickým městem–státem, nebo též městským státem, byl např. Dubrovník. Tento vztah se pak projevil také zejména v slovanských tzv. týlových (záhorských) územích Balkánu. Dokonce se o některých středoevropských městech (např. o Salzburku nebo o Praze) někdy (podle mého názoru však bezdůvodně) mluví jako o mediteránských.

Vezměme si např. **solivary**. Jsou stejné na ostrovech v Jaderském jako v Egejském nebo Středozezemním moři, tj. stejné na ostrově Paros, Pag nebo Malta, dále v Izmiru (Smyrně), v Libyi a Sýrii, na bulharské nebo albánské straně Balkánu, v černohorském Baru nebo Ulcinji, na poloostrovech Istra nebo Pelješac. Obdobně je tomu s **olivou**, která není jen plodem, nýbrž svatyní. Olivová ratolest v zobáčku holubice zvěstovala konec potopy nebo modlitby v Getsemanské zahradě (getsemane znamená aramejsky olivový list) na svazích Olivové (Olivetské) hory. Víry uvedly olivový olej do obřadu, do posledního pomazání a naděje na věčný život. Olej sice bylo možné získat z myrty i z palmy, ze semena skočce (ricínový olej), tymiánu i z ryb, ale olivový olej zůstal nejdůležitější. Arabská moudrost nás učí, že Mediterán sahá až tam, kde rostou olivy.¹⁴

Jako příklad vezměme mediteránní **vinohradnictví**. Zjišťujeme, že má obdobné rysy a prvky jako vinohradnictví na Předním Východě, kde se pěstují stolní odrůdy a vyrábí mošt, kdežto na Balkáně a ve střední a západní Evropě se lisuje víno.

Uvedl jsem, že se v balkánsko–mediteránním meziliterárním centrismu nebo v balkánském meziliterárním centrismu vyskytují četné mediteránní prvky. Tyto prvky jsou výsledkem kontaktu s tzv. **týlovým územím** Balkánu. Tvoří je ty země a jejich kultury, které sousedí s černomořským, egejsko–středozezemněmořským a jaderským pobřežím.

Tak jako spojuje Balkán s karpatskou oblastí mj. **pastevecko–zbojnická kultura** a řada společných prvků jazykových, lidově slovesných, architektonických a jiných, tak také mnoho prvků spojuje kulturu a písemnictví balkánských národů s kulturou Mediteránu. Zapomíná se totiž, že slovanští obyvatelé Balkánského polostrova (přirozeně včetně Slovanů na Jadranu) jsou v této jihovýchodní části Evropy více než tisíc let.

Při svém výkladu o mediteránním meziliterárním centrismu jsem uvedl, že *„kultury tzv. týlových (záhorských) zemí jsou v přímém kontaktu právě s mediteránní kulturou, mohou s ní vstupovat do bezprostředního styku a dokonce s ní tvořit trvalejší a dlouhodobější symbiózu. Takové soužití se může projevit mj. také v podobě zvláštního meziliterárního a obecně kulturního centrismu. Týká se to ostatně nejen týlových kultur Středozezemí, nýbrž např. také pobřeží Černého moře“*.

Viz **Moguš, M.**: Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb 1993, s. 44–45.

14 **Matvejević, P.**: cit. dílo, s. 64. Viz též *Slovník biblické kultury*, Praha 1992, s. 164.

Nemůžeme vést nějakou ostrou hranici mezi hmotnou a duchovní kulturou nebo je dokonce od sebe oddělovat. Jejich jevy musíme naopak zkoumat v širokých sociálních a geografických souvislostech. Abych svá obecně teoretická tvrzení konkretizoval, uvedu příklad. Jak již N. P. Kondakov zjistil, ozdoba makedonských lidových krojů má výlučně koptské barvy: temně lila až černá s bílými hvězdičkami na purpurové ploše. Jestliže ovšem základní tvar makedonského lidového kroje tvoří košile (rubáška), na níž se obléká krátký kabát (kamizola) a vestička (žiletka), pak je takový kroj známý mj. např. na Ukrajině, v Rusku i v asijském Sartově.¹⁵

V Makedonii se takový kroj nazývá *saja* nebo *sagija*, což nejpravděpodobněji pochází od staroitalského názvu pro plášť *sagun*, řecky *sagion*, který později u Byzantinců začal označovat plášť (mantia). Zpočátku to byl panovnický plášť, později ženský, patricijský. Tento název se ovšem už kolem 10. století vyskytoval v Byzanci velmi vzácně, zněl archaicky. Můžeme proto předpokládat, že *saji*, které byly bílé nebo zeleno-červené, byly přijaty asi v 7.–9. století.¹⁶

Při hledání typů řekněme řeckých a italských lidových krojů nebo krojů balkánských Slovanů těžko určíme, „*kdo je rodný bratr a kdo bratranec*“ mezi shodnými typy. Tak vysoký je stupeň vzájemného prolínání a vzájemného vstřebávání. U mnoha lidových krojů, ale i u dalších projevů lidové kultury a písemnictví, nacházíme četné archetypy, které kultury mediteránních a tzv. týlových národů sjednocují, spojují a sblížují. Např. tatarská čepička (tjubitějka) má některé společné prvky, které ukazují na její začátky ani ne v koptském, nýbrž v arabském originále. Proto ji nacházíme jak v Turkestáně, tak také v Maroku. A její četné varianty jsou patrné v lidových pokrývkách hlavy mnoha mediteránních národů. A naopak. Některé byzantské císařské patricijské pokrývky sloužily jako základ některým sýrským a turkestanským pokrývkám hlavy.¹⁷

Všude tam, kde se začalo kulturně žít, se umění, včetně literatury, stalo součástí obchodní výměny. Koptští, později sýrští obchodníci a v době islámu také arabští obchodníci šířili po celém tehdy známém světě výrobky uměleckého průmyslu, mj. různé části oděvu zdobené nášivkami a dalšími ornamenty. Tak se stávalo, jak se domníval N. P. Kondakov, že se kulturní předměty šířily na jednom konci tzv. starého světa přes Kavkaz a po Kaspickém moři do celého Povolží, na opačném konci zase putovaly po africkém pobřeží až k Gibraltaru.¹⁸

Slovanské národnosti Balkánu, které našly zálibení v byzantismu, přitahovala kultura tohoto mnohonárodnostního společenství, jeho vzdělanost, chrámy, kláštery i architektura. A nesporně také to, že Byzanc udržovala diplomatické,

15 Kondakov, N. P.: *Makedonija*. Archeologičeskije issledovanija. SanktPeterburg 1909, 46.

16 Tamtéž, s. 49.

17 Tamtéž, s. 49–50.

18 Tamtéž, s. 44.

obchodní a kulturní styky se všemi středomořskými a dalšími evropskými zeměmi. Velkolepý náhrobní kámen z 15. století s dvojjazyčným nápisem v Soluni, která byla od 8. století megalopolí a později tvořila třetí část říše, je svědectvím o živých stycích tohoto města s Jaderským pobřežím.

Často se bohužel podle mého soudu nesprávně dosud tvrdí, že byzantská kultura (jejíž nedílnou významnou součástí je byzantské umění) tvořila „*podklad a východisko vzdělanosti*“ jižních a východních Slovanů a jiných evropských i mimoevropských (asijských, kavkazských) národních kultur.

Samotné terminologické spojení „*byzantské umění*“ má totiž podmíněčný charakter. To už proto, že 1. o původu jeho nejstaršího období se vedou spory. Můžeme totiž do něho zahrnovat prvních osm, nebo přinejmenším prvních pět století. 2. teprve justiniánské období můžeme vlastně považovat za první skutečně byzantské období.

Vezmeme-li to do důsledku, pak se shodně s C. Magrisem domnívám, že pojem byzantský (odborně jako kdysi rakouský nebo nedávno sovětský a jugoslávský či dnešní označení indický) je víceméně pomyslný. „*Je výsledkem odčítání, je to to, co zbude, odstraníme-li kulturu a literaturu jednotlivých národností, prvek, který je všem společný a s žádnou z nich není identický*“.¹⁹

Arabsko-islámský a byzantský svět byl ovšem hospodářsky a kulturně vyspělejší než „zbytek“ Balkánu. A když si Byzanc podrobil Západ i Východ, arabsko-islámskou civilizaci „*zachránili*“ barbarští Turci.

Již jsem uvedl, že rozmach byzantského umění ve 13. století jak v různých místech Slavia orthodoxa a v celé pravoslavné oikúmené vůbec, tak také na románském západě, navazoval na výsledky předcházejících dvou století. Šlo však o rozvoj v rámci mnohem širšího než národního společenství a teprve v něm se tvořily různé národní (národnostní) větve. A naopak, četná „*mnohonárodní myšlení*“ tvořila jednotící syntézu.

V rámci mediteránních meziliterárních centrismů a centrismů balkánských slovanských literatur existovala v tomto geografickém prostoru některá hlavní duchovní centra. Mediterán a jeho tzv. týlová území (jedno z takových území bylo také vnitrozemí Balkánu) byly v těsných vzájemných stycích. Tam, kde se jednotlivé národní kultury stýkaly, probíhaly procesy kulturních výpůjček. Podobně procesy probíhaly rovněž při vzniku etnických enkláv a při kolonizačních pohybech.

„*Neměli bychom od sebe oddělovat to, co je neoddělitelné – poezii od písni*“ – napsal řecký literární historik G. Tertsetis.²⁰ Měl na mysli to, že pokud mluvíme o lidové písni, rozumíme tím *píseň*, tj. slovo i hudbu (melos). Termín píseň s významem báseň a zároveň s významem melodie má, jak známo, souvislost s antickým termínem tragédie, mající původ ve slovese *tragudo*. Oprávně-

19 Magris, C.: *Dunaj*, Praha 1992, s. 288.

20 Dimaras, K.: *Istoria tis neollinikis logotechnias*. Triti ekdosi, Athina 1964, s. 12.

né můžeme předpokládat, že současná píseň historicky pochází z antické tragédie a prostřednictvím byzantské pantomimy se dostala do současnosti. Pokud mluvíme o hudbě v písni, pak toto naše tvrzení platí obecně nejen pro lidovou píseň, nýbrž i pro lidové tance vůbec. Tzv. **chorovodové tance**, z nichž mnohé mají ještě předantický nebo antický původ, mají nejen svá slova, nýbrž i své melodie a naopak. Je to obecný jev, vyskytující se ovšem převážně (nikoli však výlučně, neboť máme provensálské cansony a sicilské sonety a balatty) ve východní části Mediteránu, v jeho tzv. tylových zónách, dále v Přední Asii (odkud má zřejmě svůj původ) a v přičernomořských zemích a jejich tylových oblastech. To je společný kulturní projev vlastní především této zeměpisné části světa.

Dalším společným rysem balkánského meziliterárního společenství je dělení a klasifikace lidových písní. Ta ostatně platí s malými výjimkami nejen pro Balkán nebo Mediterán. Vlastní pouze balkánskému meziliterárnímu centrismu je snad mj. cyklus akritských lidových písní (Byzantinci nazývali hranice „akry“, tj. konec, okraj. Akrita byl tedy ten, kdo hlídal hranici), v nichž se podobně jako v jihoslovanských a bulharských hajduckých nebo albánských epických písních zpívá o konkrétních historických obdobích, událostech nebo hrdinech.

O četných společných rysech balkánských lidových písní, pohádek, legend aj. není se snad třeba zde podrobněji zmiňovat. Podrobnější analýza hajduckých lidových písní by ukázala na společný i zvláštní „svět hajduků“, na společné a zvláštní epické tradice i na nejprůzračnější principy balkánského eposu (hyperbolizace, etnická identifikace aj.).

Co je však vlastní především balkánskému meziliterárnímu centrismu, jsou řecké písně o **xenitey**, makedonské a bulharské lidové písně o **gurbetčijství** nebo **pečalbarství**, tj. o odchodu lidí za výdělkem do ciziny, nejčastěji do zámořských zemí. V nich je vyzpíván nejen krutý osud těch, kteří pracují v těžkých podmínkách daleko od domova, aby mohli uživit rodinu, nýbrž i loučení, které tvoří podstatnou a nedílnou součást těchto písní.

Ve všech (nebo ve většině z nich) uvedených lidových písních je motiv obřadu smutného odchodu a **touhy po návratu** do rodného kraje, věčné drama odchodu a návratu i paligeneze (znovuzrození, obrození). Kterákoli z řeckých, makedonských, bulharských i albánských lidových písní o odchodu do cizích zemí je vlastně nejen lamentací, nýbrž i jakýmsi chvalozpěvem (hymnem) oslavujícím vlast, rodný kraj. V jedné řecké lidové písni její interpret (nebo skladatel) zpívá, že zvážil „*cizinu, sirotu, zármutek a lásku*“ a zjistil, že „*nejtěžší je cizina*“.²¹

Spojení člověka s geografickým regionem zvaným Balkánský poloostrov vytváří zvláštní mentalitu. Je to ono vědomí „*balkánskosti*“, které neznamena pouze příslušnost k této geografické části Evropy, nýbrž označuje mnohem těsnější vazby ke společenství, jež se vyznačuje mj. ve výrazně individualitě kaž-

21 Tamtéž, s. 22.

dého balkánského národního celku, v neopakovatelnosti a nenapodobitelnosti tradice každého z nich. Přitom existence každého celku i jeho literatury a kultury je myslitelný jedině v interetnickém a meziliterárním styku s „cizí“ literaturou a kulturou. Vědomí balkánskosti znamená sounáležitost k tomuto zvláštnímu společenství. Můžeme dokonce mluvit o **balkánském géniu loci**, který se výrazně projevuje svými svébytnými prvky v každé balkánské národní literatuře. Některé jevy, které se zformovaly křížením mnoha kulturních a civilizačních prvků, jsou prakticky nevykořenitelné. Ona balkánskost je mnohem více než pouze to, co označuje, neboť zahrnuje v sobě také byzantské a orientální vlastnosti. Je to syntéza, která zdůrazňuje jak neopakovatelnost každé národní tradice, tak také jejich vzájemné sepětí. Národní tradice byly zakořeněny ve vědomí etnického celku, působily na jeho členy integrujícím způsobem, a to jak časově (historicky), tak i prostorově (geograficky). A když v důsledku nadvlády velkého národa docházelo v některých historických obdobích k odcizení vlastní kultury, napomáhaly uchovávat historickou paměť národa.

Někteří badatelé se domnívají, že vědomí balkánskosti vytvořilo tzv. **homo balkanicus**, který je typem Evropana, jenž setrvává na nejstarších tradicích tohoto geografického regionu a na zvláštním způsobu života. Takový Balkánc je však zároveň schopen akumulovat a tvůrčím způsobem rozvíjet hodnoty jiných kulturních a meziliterárních centrismů.²²

O zvláštním postavení „*mnišské republiky*“ na Svaté Hoře již pojednal Jan Koška. Athonská literární tradice nesporně sehrála svou pozitivní úlohu, neboť zde překládaná a přepisovaná díla se šířila v rámci celé Slavia orthodoxa. Toto společenství příslušníků různých národností bylo zároveň „*společenstvím vzájemných stimulativních analogií*“.²³

Vzniku jakéhokoli analogického díla (literárního, výtvarného aj.) však musí podle mého názoru předcházet miméze, napodobení v tom nejširším slova smyslu. Napodobení tzv. vyspělejších národů, starobylějších kultur, dokonalejších literárních děl. S cílem se dostat na jejich úroveň, „*srovnat s nimi krok*“, nenechat se zahanbit a nepodrobovat se posměchu. V rámci balkánského meziliterárního centrismu dokonce mnozí tvůrci (Rigas Fereos, Paisij Chilendarski aj.) viděli v některých francouzských či řeckých literárních dílech archetypy, z nichž by se měla odvíjet další umělecká tvorba. Uvedené archetypy byly často tzv. tvůrčím impulsem. Četné cizí impulsy se tak přetvářely v nezbytnou tvůrčí erudici. Čím silnější byla asimilačně tvůrčí moc určitého tvůrce, tím silnější zůstával jeho vlastní tvůrčí duch.

22 Dorovský, I.: *Homo balkanicus?*, Universitas 3, 1990, s. 42–48.

23 Koška, J.: *Athos ako osobitné medziliterárne spoločenstvo konkurenčných systémov v ranom bulharskom obrození*. In: Ďurišin, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 5*, Bratislava 1993, s.119.

A je to vlastně obecný princip sváru starého s novým, který se projevuje mj. v odporu tradice k novým myšlenkám. V rámci mediteránního meziliterárního centrismu prezentoval tradicionalismus Cafíhrad, zatímco ostrovy v Ionském moři, na Jadranu a Benátky prosazovaly rozvoj nových kulturních, vzdělávacích a literárních myšlenek.

Etnografie, lidová slovesná tvorba i literatura hledaly na Balkáně i v Medite-ránu kulturní identitu vlastního národního celku v geneticky blízkých etnikách, hledaly souvislosti s lidovou slovesností a uměleckou tvorbou jiných geograficky blízkých i vzdálenějších národů jak v rámci balkánských meziliterárních centrismů, tak také meziliterárních mediteránních centrismů či centrismů na Předním Východě a v severní Africe.

Podle Claudia Magrise je Středozevní moře místem i cestou, časem i prostorem. Cestou spíše z východu na západ než naopak. Nikoli však jedmosměrnou cestou. Spíše křižovatkou. Začíná tam, kde se právě v tom které časovém období nachází centrum, a končí tam, kde se nacházejí periferie. Ovšem v průběhu vývoje si často centra a periferie měnily své úlohy. Centra svou kulturou vstupovala do další etapy civilizace. A periferie nebyly v pravém slova smyslu „nekulturním koncem světa“, nýbrž jistými konci větví rozkvétajícího stromu.

Středozevní moře bylo a je místem střetávání dvou geografických částí světa. Podle Predraga Matvejeviće však Mediterán není jen zeměpis.

Mediterán je Evropa a možná něco více než Evropa. „*Rétorika Mediteránu sloužila demokracii i demagogii, svobodě i tyranii*“ – říká P. Matvejević.

Tyto ostrovy podél asijského pobřeží byly v dlouhodobém kontaktu s kulturou západní části Mediteránu.

Všechny tyto skutečnosti bychom měli zkoumat, porovnávat, třídit, spojovat a zobecňovat nejen z hlediska prostorového a časového, nýbrž právě a především z hlediska vzájemných kulturních kontaktů a společných civilizačních typů.

Meziliterární společenství nebo centrismy je nutné sledovat v kontextu historického vývoje a kulturních dějin. Literatura a kultura vůbec totiž měla mnohonárodní charakter, tvořila jakousi mnohost v jednotě a jednotu v mnohosti v koncentrované podobě.